

שלמה זלצר

האנטישמיות על פי הראייה

הקדמה

כיצד מסביר הרב קוק את תופעת האנטישמיות – וכיצד מתקשרים הדברים לתחייה הלאומית ולחיינו במדינת ישראל היום? תופעת האנטישמיות היא חידה עתיקה, כימיו של עם ישראל, ועוד לא תמו הניסיונות לתת פשר לשנאה עמוקה זו. לדעתי, עיון בעמדתו של הרב קוק יכול להאיר את שני ההיבטים הללו באור חדש ורלוונטי על אף שהם נכתבו קודם לשואה ולהקמת מדינת ישראל.

מבוא: תעודת ישראל

כהקדמה הכרחית להבנת האנטישמיות בשיטתו של הראייה, נחזור צעד אחורה, לתפישת תפקידו של עם ישראל בהגות היהודית שקדמה לו. באמצע המאה התשע עשרה לערך צמחה תפישה כלל-יהודית שנציגה האורתודוכסי הבולט ביותר היה רש"ר הירש (אך יש לה הדים גם אצל הנצי"ב מוולוז'ין,¹ המהר"ץ חיות,² שד"ל, ההגות הרפורמית³ והחילוניות) על פיה גלות עם ישראל מארצו לא היתה "מפני חטאינו" אלא בכוונת מכוון. על פי תפישה זו, תפקיד היהדות הוא ללמד את העולם מוסר ואת הדרך לקרבת א-להים. הגלות היא 'לכתחילה', והיא מקומו הטבעי של עם ישראל כמחנך האנושות. הזמן שבו היה ישראל שרוי על אדמתו

¹ נראה שבשלב מסוים הוא שינה את דעתו. לעמדתו הראשונית עיין לדוגמה בפירושו לפרק ז' ותחילת פרק ח' לשיר השירים. בפירושו לפרק ז' מפרט הנצי"ב את ההשפעה הטובה של היהודים על הגויים שחיו בסביבתם, ובפרק ח' – בבוא הגאולה – מבקשים עם ישראל מה' לפי פירוש זה להישאר בגולה ולזכות בה לקרבת א-להים כמו שזוכים בארץ ישראל. ועיינו במיוחד בפירושו לשה"ש ח', א.

² ראו ההקדמה לשר"ת מהר"ץ חיות ח"א.

³ ראו תולדות ההגות היהודית בעת החדשה המאה התשע עשרה מאת אליעזר שביד, עמ' 251, 231, 252.

לא נועד אלא כהכנה וגיבוש לעם ישראל, כדי שיצליח במשימתו בקרב הגויים בזמן הגלות.

כנגזרת ישירה מתפישה זו, אנשיה התנגדו מכל וכל לעלייה לארץ ולהסתגרות מפני הגויים מצד אחד, אך גם התנגדו להתבוללות מצד שני: על עם ישראל לשמור על ייחודיותו תוך מעורבות בחברה הכללית ועל ידי כך להשפיע על העולם לטובה.

דוגמא טובה לתפישת הגלות לא כעונש וקללה אלא כיעוד עולה בדבריו של רש"ר הירש בפירושו לתורה:

ואז [בגלות, ש"ז] לא רק בקץ הימים - ירצו את עונם: הם יקבלו בשמחה את גורלם בגלות וימלאו בלב שמח את תפקידם בגלות, בראותם זאת כ"ריצוי עונם", אמצעי לתקן את המעוות של חטאי עברם. גורלם ותפקידם יספקו אותם ויניחו את דעתם, וגם "יספקו" את החוב שהוטל עליהם. אם כך יהיה, תקבל הגלות צורה חדשה לחלוטין. במקום שתהיה קבר שנמקים בו, תיעשה הגלות קרקע למילוי חדש של ייעוד ישראל שנקבע לו מאת ה', קרקע פורייה לחיי גלות המכוונים אל ה' והקשורים עמו, חיים חדשים אשר תוכנם ומשמעותם הם: "ירצו את עונם"... הגולים יעסיקו עצמם בראש ובראשונה במילוי התפקיד היהודי; וכל שאר הדברים - קיום, התקדמות, אושר והנאה מהחיים - יהיו תפלים בעיניהם, והם ישאירו את כל אלה למקורות האירועים המסורים ביד ה'. בעבר, בארצם שלהם, גילו חוסר עניין מוחלט כלפי התורה; עתה הם יכפרו על עוון זה בהיותם חסרי אכפתיות כלפי עצם קיומם בגלות - אם רק יוכלו להישאר נאמנים לתורה. (רש"ר הירש ויקרא כ"ו, מא)

הגלות אמנם החלה כעונש, אך דווקא בה יוכל עם ישראל לממש את ייעודו הגדול להשפעה על העמים. ממילא, מובן כי את הגאולה עם ישראל לא צריך ליזום, אלא יזכה להיגאל ולשוב לארצו בדרך ניסית לאחר שיתוקן העולם,⁴ וכך יגיע גם העולם כולו לתיקונו, כדבריו במקום אחר:

⁴ למקורות המרכזיים ברש"ר הירש והמחלוקת בהבנתם עיינו בספרו של אפרים חמיאל האמת הכפולה, עמ' 60-69.

רק בשיתוף עם ישראל ובאמצעות ישראל, יזכו אומות אלו בברכות
שבקשו לקבל לשווא, בשאר דרכים. (רש"ר הירש בראשית י"ב, יז)

בגלגול מאוחר יותר, התפישה שלעם ישראל תפקיד מוסרי ודתי לעולם
כולו הובילה להתנגדות לתנועה הציונית. כך, מפורסמת אמירתו של
הרמן כהן:⁵

האם באמת היהודים מבקשים להיות סתם מאושרים כמו כולם?
האם בשביל להקים עוד אלבניה קטנה ולאומנית במזרח התיכון
סבלנו את הסבל הגדול של ההיסטוריה היהודית? האם נמיר את
השליחות הגדולה שנטל על עצמו העם היהודי להיות אור מוסרי
ורוחני לגויים בשעשועי דגלים ומצעדים?

אף השואה לא עצרה לחלוטין את הזרם המחשבתי הזה, וכך כתב לאחר
השואה הפילוסוף היהודי ג'ורג' שטיינר:

תהיה זו שערוריה אם אלפי שנות התגלות והתגייסות לעמוד בסבל,
אם ייסוריהם של אברהם ויצחק, מהר המוריה ועד אושוויץ, אם כל
אלה יתמצו בסופו של דבר בהקמתה של מדינת לאום חמושה מכף
רגל ועד ראש, ארץ ככל הארצות, עם בורסה ופשע מאורגן.
ה"נורמליות" לא תהיה ליהודים אלא דרך אחרת להעלם. הכרח הוא
שיהיה ייעוד שנשב יותר לחידה, ואולי לטירוף שבהישרדות, ייעוד
שהוא חלק לא נפרד מן הגולה. (אראטה עמ' 65)

בהמשך מציע שטיינר שליהודים היה תפקיד בגלות: להיות 'אורחים
בעולם', ודרך צורת החיים הזו ללמד את כל באי עולם שעליהם להיות
אלה עם אלה כ'אורחים לחיים'. העולם טרם הפנים את המסר ולכן על
היהודים להישאר בגלות ולא להתפתות להיות עם נורמלי בארצו "כְּכֹל
הגוים".

הניהלים

גם הראייה הסכים ברמה הבסיסית לרעיון שלעם ישראל תפקיד לרומם
את כלל האנושות למדרגה של "מְלֵאָה הָאָרֶץ דְּעָה אֶת ה'" (ישעיהו י"א,
ט) ואין ספק שהראייה היה אוניברסליסט במלוא מובן המילה (כידוע,

⁵ מובאת בספר אחיות מולדת מאת א.ב. יהושע, עמ' 68.

לדעתו הגלות היא "אונס שיש בו רצון פנימי" [אורות המלחמה ג].⁶ אך דווקא מתוך ההסכמה על המטרה הוא חלק בחריפות על בעלי רעיון 'תעודת ישראל לאנושות' בשאלת הדרך הנכונה להשפיע טוב בעולם: לשיטתו, על אף שבמבט לאחור הגויים יודו לישראל על כך ש'חינכו' אותם, עד תום התהליך בהכרח תהיה טינה ואף שנאה של החניך אל המחנך, שכן אין חינוך והטפה (הטפה מעשית או בדוגמא אישית בסגנון ג'ורג' שטיינר) שלא מובילה לשנאה ותסכול. שנאה זו אינה רציונלית, היא ההתנגדות של 'הנפש הברברית' למוסר המגביל אותה מלמלא את תשוקותיה.

כך מנסח זאת הרא"ה:

עד תור הגאולה העתידה השפענו על העולם רק לימודי חובות, מוסר וצדק היוצא מדעת א-להים אמת. וחובות אין העולם חפץ לקבל, ואם הוא מקבל נשאר בלב טינא על המעורר הראשי לידיעת החובה, שאינה ניתנת להנפש הברברית להתפשט מכל מאוייה. אבל בבא התור של אור העולם להגלות, יודע לעולם שדרכי החיים של העונג האמיתי אנחנו משפיעים בעולם... ועל כן יחזיקו עשרה אנשים בכל לשונות הגויים בכנף איש יהודי.

(שמונה קבצים ג', שנו)

בפסקה רבת חשיבות זו מקשר הרא"ה בין תפקידו של עם ישראל לשנאה כלפיו: בחינוך יש תמיד ממד של הגבלה וכפייה והוא מעורר 'אנטי' אל המחנך: כאשר החניך חזק ורב יותר מהמחנך אין דבר שיעצור בעדו מ'לתקוע מקלות בגלגלים' של התהליך הלא נעים, ובמקרה שלנו – לפגוע בעם ישראל. האנטישמיות איננה רק שנאת זרים אלא גם התפרצות של יצרי חיים שהמוסר – שהיהדות היא נציגתו בעולם – הגביל ודחק.

יכולנו לפטור את אמירותיו של הרא"ה כמטפיזיקה בעלמא, אך נראה כי גם בצד השני של הגבעה שנאת היהודים היתה באפן מודע מרד

⁶ ראו אורות ישראל פרק א, ד, טו; פרק ד, ה, ובמיוחד בפסקאות הראשונות בערך 'אהבה' במידות הרא"ה.

⁷ הרא"ה היה מודע לכך שהעולם הופך חילוני מיום ולא ליותר מונותאיסטי, אך לא ראה בכך קושיא על שיטתו, ועיינו בשמונה קבצים א', שעז.

ב'מחנך העולמי' ובמוסר שהוא מנסה להחדיר לתרבות האירופית התוססת. כך, לא הרבה שנים לאחר שהראייה כתב את הקטע שראינו, מצוטטים דברים כמעט זהים בשמו של צורר היהודים המודרני:

המצפון - אך המצאה יהודית הנהו. כמוהו כברית המילה; הטלת מום באדם... (הרמן ראושנינג, 'שיחות עם היטלר', 213-214)

ועל משימתו-שלו:

אני משחרר את האנשים מכבלי הרוח אשר נהפך למטרה בפני עצמו; מן העינויים הנאלחים והמשפילים של חיזיון שווא המכונה מצפון ומוסר... (שם)

המוסר היהודי-נוצרי עומד בסתירה עקרונית לרוח הדיוניסית, וזו תבעה את עצמאותה בפרץ אלימות:

אמירתו של ניטשה 'היה מה שאתה' עומדת בניגוד מוחלט לצו של סיני: 'חדל להיות מה שאתה, מה שהביולוגיה והנסיבות גרמו לך להיות. היעשה, במחיר נורא של שלילה עצמית, מה שאתה יכול להיות'.⁹ (אראטה, עמ' 70)

האם הבין הראייה את שנאת היהודים המבעבעת מתחת לפני השטח ועתידה להתפרץ? אין לדעת. אך מעניין שדברי הראייה שהבאנו לעיל קיבלו חשיבות מיוחדת בעריכתו של הרב הנזיר את אורות הקודש, בכך שהוא שיבץ את הפסקה הזו כפסקה האחרונה (אחריה מעין שיר סיום) של החלק 'מוסר הקודש' באורות הקודש. הצבת הפסקה במקום זה מציגה את הקושי הגדול במהלך הכולל של התפשטות המוסר בעולם והשתכללותו - המהלך המרכזי של הספר אורות הקודש. לפי זה, ההסבר לתופעת האנטישמיות הוא קו המחבר בין שני מוקדי המפתח בהגות הראייה: בין התפתחות העולם לתפקיד עם ישראל. האנטישמיות היא המחברת את התיאוריה על התבשמות העולם המוצגת באורות הקודש עם מעלת ישראל והגאולה הלאומית

⁸ מהימנותו של הספר נתונה בספק, אך ככלל מקובל כי הספר אכן מבוסס על גרעין אותנטי מסוים.

⁹ מבחינה אחרת קיבל הראייה את הביקורת הניטישיאנית על הדת כמגבילת חיים וניסה לנסח פילוסופיה דתית המעצימה את החיים ולא מתנגדת אליהם, כפי שמשתקף בביקורתו על הישוב הישן באגרת קמ"ו, ועוד.

המתפרטת בספר אורות: את קידום העולם יש לעשות מתוך בית לאומי בגלל האנטישמיות שהיא בהכרח חלק מהתהליך. ובאמת, פסקה זו היא מן הפסקאות הבודדות המופיעות הן באורות הקודש הן באורות.¹⁰

הנצרות

אך עם ישראל אינו 'מחנך' רק בעצם שהייתו בגולה, וממילא יש זווית נוספת להבנת שרשי האנטישמיות. אסביר את דברי. דרך אחרת להבין את האמירה שעם ישראל מחנך את האנושות היא בדרך המופיעה ברמב"ם:

אבל מחשבות בורא עולם אין כוח באדם להשיגם, כי לא דרכינו דרכיו ולא מחשבותינו מחשבותיו. וכל הדברים האלו של ישוע הנוצרי, ושל זה הישמעאלי שעמד אחריו - אינן אלא ליישר דרך למלך המשיח, ולתקן את העולם כולו לעבוד את ה' בידח, שנאמר: "כי אז אהפוך אל עמים, שפה ברורה, לקרוא כולם בשם ה', ולעובדו שכם אחד". (הלכות מלכים י"א, יא)

כלומר, היהדות, כמולידתה של הנצרות וכבעלת השפעה דומיננטית על האסלאם מקרבת בעקיפין את העולם כולו אל המונותאיזם ואל המוסר. לאור זאת, ניתן להציע שהנפש הברברית מזהה שהנצרות המדכאת אותה 'יובאה' מן היהדות, ולכן 'משליכה' את השנאה אל מקורו הרעיוני של אותו 'דיכוי', היהדות.¹¹

אך הנצרות גורמת לשנאת היהודים לא רק בגלל ההשלכה של ההתנגדות אליה מצד 'הנפש הברברית', אלא גם משנאתה־שלה את היהדות, כפי שכותב הרא"ה:

האלילות הרגישה בישראל, ביהדות, את אויבתה היותר גדולה, את הכח, אשר לפי מדת הגלותו יצר לה העולם, ותצא שנאה אינסטינקטיבית עזה לישראל מכל הגוים. המינות, אע"פ שהשתדלה להנזר מן האליליות הרשמית, מ"מ נוסדה על בסיסים

¹⁰ אורות ישראל ה', טו.

¹¹ ניסוח שיטתי ומסודר של גישה זו, תוך ניתוח יצירות ספרות מרכזיות מראשית המאה העשרים, מופיע במסתו של מבקר הספרות מרדכי שלו, גונבים את הבשורה.

קרובים לאליליים. לא היתה יכולה להתפlesh בתוך אומות אליליות, אשר האליליות חדרה בתוכיות נשמתן, דמן ובשרן, כ"א בקחתה לה סגנון אלילי לרפידתה והשטחת סגנונה. יודעת היא יפה, שאם באפס יד יתמסמס ויכלה הסגנון האלילי, הרפוד לה, לא תמצא עוד מעמד בחיים למטבעה המיוחדת ותוכרח להבלע בליעה רוחנית ביהדות, מקורה, ע"כ עומדת היא ג"כ על נפשה, ותמלא שנאת מות ליהדות ולישראל מחזיקיה. (אורות התחיה ב')

לסיכום שלב זה, השנאה ליהדות מגיעה הן מצד האלילות החשה שהיהדות מצרה את עולמה (דרך ה'שלוחה' שלה – הנצרות), הן מצד הנצרות עצמה, היודעת שאם האמת היהודית תצא לאור והאלילות תכלה יבוא קיצה גם של הנצרות עצמה – שכן הנצרות אינה אלא יהדות על מצע אלילי. במלים אחרות: בעוד שהנוצרי מחויב לשנאת היהודים בתור 'רוצחי האלהים', עובד האלילים שונא את היהודים בתור 'ממציאי הא-להים', וליהודי אין מפלט מפניו של הנוצרי המודרני, הכולל את שתי הדמויות באישיותו שלו.¹²

¹² יחסו של הרב קוק לנצרות הוא נושא הראוי לחיבור נפרד אך בקצרה ניתן לומר שלרב ביקורת נוקבת על הנצרות בשלוש חזיתות: אמונתם בהחלפת עם ישראל, תיאולוגיה מוטעית בעניין ההגשמה וביטול המצוות – אמונות הפוגעות בעם ישראל. עם זאת נראה שהאפקט השלילי של הנצרות על הקודש בא לצד השפעה טובה על עובדי האלילים: "אמנם אחרי כל הקלקולים הרבים והשמות הנודאות שעושה המינות וכל הרע אויב בקודש, חודר הוא רוח האמונה שבשטף הרפש והטיט שבמעמק הזוהמא הנפשית שבחיים האליליים, הוא מביא גם-כן גרגרי טוהר, והם הולכים ומתכנסים ביסוד הנפשי הטהור אשר לאדם, שהוא כולו אצול מיסוד היצירה הרוחנית הפועלת בלא הרף בכנסת ישראל, ומטמא אתן טהור. ואותה המינות בעצמה גרמה לעורר אחר-כך כח אחר, שעומד בצדה, והוא פחות נפשי ממנה ויותר רחוק משאיפת האמונה במעמקה, פחות טבעי ותאוני, אבל עם זה פחות אלילי, שממנו יצאה האישלמיות והסתעפותיה. ועם כל מה שאלה שני ענני החושך מחשיכים את האור הצח המזהיר ושופע בכנסת ישראל, הנם גם-כן מנתקים המון רב מתוך התהום האלילי ושרשיו הגסים" (שמונה קבצים קובץ ז', צב). לנצרות תפקיד חשוב מול עובדי האלילים אך אל היהודים עליה להתייחס בכבוד. רעיון דומה מופיע בניסוח קולח אצל רוזנצוויג: "זה המתקרא מייסון אל היהודים המנסה להתייחס אל היהדות, עשוי לכל היותר למשוך את הטפשים. ואילו המייסון לעובדי אלילים שפועל לפי שיטה דומה, עשוי להצליח אצל הטובים' שבין עובדי האלילים" (מבחר אגרות עמ' 150).

הקנאה

להשלמת התמונה, יש להתייחס למקור נוסף לאנטישמיות עפ"י הראי"ה, הקנאה: עם ישראל בעצם קיומו, מהווה תזכורת כואבת לגויים על כך שהם רחוקים מא-להים ומדרכי המוסר. התזכורת הזו כואבת דווקא מכיוון שהגויים יכולים להגיע לקרבת א-להים, כפי שכותב הראי"ה:

כי מקורה של תורה הוא מקור מים חיים לכל משפחות האדם, רק אם יסורו מדרכי רשע, ולא ירצו ללכת בשרירות לב, להרע להזיק ולחבל. ומתוך שדוקא בתו האדם הכללי ובצלמו הא-להי פגמו העמים כולם בהתרחקם מן התורה, על כן ירדה שנאה לאומות העולם דוקא מהר סיני, וזהו יסוד שמו, נסו ודגלו, עד אשר יתרומם הר הא-להים הר הגבנונים ויראה הודו על כל יושבי תבל, ושב ורפא להם, ד' במ סיני בקודש. (מאי הר סיני, מאמרי הראי"ה עמ' 168)

לדעתו של הראי"ה קיים יסוד של קנאה בעם ישראל כ'עם התורה', דווקא מכיוון שהגויים יכולים לקבל גם הם את התורה אך מסרבים לכך מתוך עצלות. היהודי מהווה תזכורת לאידיאל שאליו הם מתכששים.¹³ תפישה דומה, אך פסימית יותר, מציג פרנץ רוזנצוויג, המודה לראי"ה באשר למקורה של אותה הקנאה, אך סובר שהפער בין האידיאל שמציגה היהדות לבין הגויים אינו ניתן לגישור עד בוא גואל צדק:

קיומו זה של היהודי כופה על הנצרות לכל העתים את הרעיון כי אין היא מגיעה עד תכליתה, עד האמת, אלא לעולם תקועה היא בדרך. וזה הטעם העמוק ביותר לשנאת ישראל שבנצרות, שירשה את שנאת ישראל האלילית. בסופו של דבר אין היא אלא שנאה עצמית המכוונת כנגד המוכיח האילם והטורד, אם שהלה אינו מוכיח אלא על ידי עצם קיומו - שנאה נגד חסרונה שלה, שנאה נגד 'עוד לא' שבה. (כוכב הגאולה עמ' 427)

¹³ בנאום בוועידה העולמית של המזרחי (מאמרי הראי"ה עמ' 254-256) אנו מוצאים קנאה בסגולת ישראל עצמה: "שונאי ישראל מעולם, ודאי היו כאלה, ששטמו את צביונו הפנימי המובדל... שאין לה דוגמא בכל העמים... ואם הייתה רק השפעה חיצונית - בלא הבדלה מיוחדת - יוצאת מאתנו, לא היו כל כך מלאי איבה עלינו".

הנצרות – שתפקידה להפיץ את בשורת המונותאיזם בקרב עובדי האלילים – יודעת שהיא תמיד בדרך אל האידיאל, ואינה יכולה לסבול את היהדות שנמצאת כבר עכשיו בתודעה של גאולה ולא מרגישה צורך להסתכל החוצה.¹⁴

במדינה היהודית

ניסיתי להראות שלפי הראייה האנטישמיות אינה תופעה מקרית אלא נובעת מתפקידו של עם ישראל כלפי הגויים. כאמור, התפקיד של עם ישראל לא נגמר עם סיום הגולה, והוא אמור להמשיך להעסיק את היהודים בארץ ישראל. הראייה היה מודע לכך שהמוטיבציות לעלייה לארץ ולהקמת המדינה מגוונות: מרצון להקים מדינה שתהיה אור לגויים ועד מפלט ורצון לחיות כעם ככל העמים. במאמר שופרות (נדפס במאמרי הראייה) מציג הרב קוק את המוטביציות השונות וממשיל את הבריחה מרדיפות לשופר קטן שמותר להשתמש בו רק בליט ברירה:

אם אי אפשר לתקוע בשופר כשר לגאולה באים אויבי ישראל ותוקעים באזנינו לגאולה. הם מכריחים אותנו לשמוע קול שופר, הם מתריעים ומרעישים באזנינו ואינם נותנים לנו מנוח בגולה. שופר של חיה טמאה נהפך לשופרו של משיח. עמלק, פיטלורה, היטלה, וכו', מעוררים לגאולה... אנו תפלה 'תקע בשופר גדול לחירותינו' שופר שבא מתוך עומק קדושתה של נשמת ישראל, מתוך קדש קדשינו, ואז תהא הגאולה שלמה.

הגאולה השלמה תלויה בכך שנפסיק להסתכל על מדינת ישראל כעיר מקלט, ובלשונו של הרמן כהן שלא נבקש להיות "סתם מאושרים כמו כולם". יתרה מזו: לפי הראייה גאולת ישראל לא תגיע בלי גאולת העולם¹⁵ ולכן תפקידנו הוא בראש ובראשונה להיות אור לגויים. הדרך

¹⁴ ביטוי לתפישה פשטנית יותר (אך גם אינטואיטיבית יותר) של שנאת ישראל כקנאה נמצאת אצל הרב וינברג "כסבורים אתם ששנאת העמים אלינו באה מתוך שמולזלים הם בערכינו ומקילים בכבודנו? אדרבא! יודעים הם את ערכינו ההיסטורי הגדול...הקנאה בוערת בהם כאש והיא המקור היחידי לשנאתם אותנו..." (לפרקים עמ' ר"ע).

¹⁵ אורות המלחמה ט': "בנין האומה והתגלות רוחה הוא ענין אחד, וכולו הוא מאוחד עם בנין העולם, המתפורר ומצפה לכח מלא אחדות ועליונות, וכל זה נמצא בנשמת כנסת

להפוך לאור לגויים, לשיטתו, היא על ידי הצלחה רוחנית לצד פריחה בתחומים שהגויים מעריכים:

כי אם היו אוחזין ביושר תוה"ק היתה דעתם מתרחבת לזכות לדברים הרבה, והיו מקדשים שם שמים גם ע"י אלה החכמות (מדעי הטבע וההנדסה; ש"ז), וכשמונעים הטוב יתנו ע"ז דין וחשבון. כי עלינו להיות לאור גויים להמשיך יראת ד' וידיעת אחדותו ית' בעולם, והכלים הנאותים ע"ז הוא חכמה ובינה שנגד העמים, שהם חשבון תקופות ומזלות והדברים הדומים להם, כי בזה יתקרב קץ פדות נפשינו וגאולתינו.¹⁶

ישראל". יתרה מכך: עם ישראל עזב את הפוליטיקה העולמית כי לא רצה מלחמות וברבריות, אם האנושות לא תיגאל ותמשיך עם ישראל לא יוכל להתקיים בשלווה – לחיות במציאות של גאולה.

מאמרי הרא"ה אגדות רבב"ה י', עמ' 439.

בהקשר זה ראוי לציין את הגותו של הרב אליעזר ברקוביץ לפיה שיבת ישראל לארצו מהווה ניסיון מרתק: כאשר היהודים חיו בגולה עצם קיומם היה עדות להשגחת ה' אך כאשר עם שב לארצו הוא עלול להפוך לחלק מהסדר הנורמאלי אם לא ימלא את ייעודו להיות אור לגויים. ראו באמונה **לאחר השואה** פרקים ה"ו וכן מאמרו המונומנטלי 'orthodoxy in a world of revolutionary transformations' בתוך 'tradition' (5); (1964). מ'ספר הזקונים' שלו – **משבר היהדות במדינת היהודים** עולה נימה פאסימית לגבי הצלחת המפעל הזה: היהדות החרדית מתנהגת כאילו אירועי המאה העשרים לא נוגעים לה ואילו היהדות החילונית ניתקה כל קשר ליהדות, דבר שחותר תחת הלגיטימציה (כלפי פנים וכלפי חוץ) של הציונות.